

نقش مولفه‌های رفتاری همسران در پایداری و کارآمدی خانواده از منظر قرآن و اهل بیت (ع)

عیسی عیسی زاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸

چکیده

پایداری و کارآمدی نهاد مقدس خانواده به عنوان رکن بنیادین جامعه بشری، نقش تعیین کننده‌ای در دست یابی جوامع به قله‌های سعادت دارد و از سوی دیگر آموزه‌های قرآن کریم و اهل بیت (ع) به عنوان عالی‌ترین راهنمای حیات بشر و بهترین هدایتگر در این مسیر است. در نوشتار حاضر تلاش شده است با بهره‌گیری از رهنمودهای حکیمانه‌ی این کتاب زندگی و سخن و سیره ائمه هدی این مفسران واقعی، نقش مولفه‌های رفتاری متقابل زن و شوهر در پایداری و کارآمدی خانواده بررسی و مورد تحلیل قرار گیرد. در پژوهش پیش رو، نقش مولفه‌های رفتاری متقابل زن و شوهر در پایداری و کارآمدی خانواده از منظر قرآن و اهل بیت (ع) با رویکرد توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. بررسی آیات قرآن و روایات نشان دهنده آن است که مولفه‌های رفتاری همسران همچون احترام و تکریم متقابل، مدارا و ملایمت، خوش اخلاقی و خوش رفتاری، عفو و گذشت، اظهار عشق و دوستی و بردباری نقش تعیین کننده‌ای در دستیابی به پایداری و کارآمدی خانواده دارد.

کلیدواژه‌ها: همسران، پایداری، کارآمدی، خانواده، قرآن، اهل بیت (ع).

۱. استادیار، گروه کلام اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

مقدمه

در آموزه‌های نورانی قرآن و اهل بیت (ع) همانگونه که در باره اهمیت جایگاه خانواده و حکمت تشکیل آن نکات ارزشمندی ارائه شده است در باره راهکارهای دستیابی به کارآمدی و پایداری این نهاد مقدس نیز توصیه‌های کارسازی مطرح شده که بخشی از آن مربوط به حوزه رفتاری همسران نسبت به همدیگر می‌باشد که اگر مورد توجه زوجین قرار گیرد زمینه تحقق یک خانواده مطلوب و کارآمد فراهم خواهد شد. اما با بررسی‌های انجام شده از وضعیت فعلی خانواده‌ها علیرغم پیامدهای مثبت و فراوان پایداری خانواده، آمارها حاکی از افزایش نگران‌کننده طلاق بین زوجین است. بر اساس آخرین داده‌های مرکز آمار ایران، در سال ۱۳۹۹، اگرچه تعداد رویدادهای ازدواج از ۵۳۳ هزار و ۱۷۴ رویداد در سال ۹۸ و با افزایش ۴/۴ درصدی به ۵۵۶ هزار و ۷۳۱ در سال ۹۹ رسیده است اما در عین حال تعداد رویدادهای طلاق ثبت شده نیز با ۳/۶ درصد افزایش نسبت به سال ۹۸ از ۱۷۶ هزار و ۸۱۴ به ۱۸۳ هزار و ۱۹۳ رویداد طلاق در سال ۹۹ رسیده است. در سال ۹۹ طول مدت ازدواج ۱۱ هزار و ۷۱۵ طلاق ثبت شده کمتر از یک سال و طول مدت ازدواج ۵۱ هزار و ۲۷۰ رویداد طلاق ثبت شده بین یک تا پنج سال بوده است. از سوی دیگر ۷۸۰۹ رویداد طلاق نیز با طول مدت ازدواج بالغ بر ۲۹ سال در سال ۹۹ به ثبت رسیده است. همچنین آنچه از آمارها برمی‌آید این است که طول مدت ازدواج بیشتر طلاق‌های ثبت شده در سال ۹۹ بین یک تا پنج سال بوده است؛ یعنی در اغلب موارد تنها یک تا پنج سال کامل از زمان رخداد رویداد ازدواج گذشته بوده است که در نهایت این ازدواج‌ها به طلاق ختم شده‌اند (درگاه ملی آمار، ۱۴۰۰). با توجه به اهمیت پایداری در خانواده از یک سو و افزایش طلاق و فروپاشی خانواده از سوی دیگر، شناسایی عوامل مؤثر بر پایداری و کارآمدی خانواده می‌تواند به عنوان الگو و مسیری برای زوج‌های جوان عمل کرده و در سبب ارتقای سلامت عمومی جامعه شود. در طول سال‌های اخیر، همایش‌ها، سخنرانی‌ها، کتاب و مقالات فراوانی در حوزه خانواده ارائه شده است که هر کدام به موضوعاتی از مباحث خانواده پرداختند. بعضی از مقالات نیز به کارآمدی خانواده پرداختند که عبارتند از:

الف: مقاله‌ای با عنوان «کارآمدی خانواده بر اساس حکمت‌های امام علی (ع)» نویسنده در این مقاله به بعضی از عوامل کارآمدی خانواده همچون، مسئولیت‌پذیری، عشق، صمیمیت، تجربه با هم بودن و فرزندپروری، بر اساس حکمت‌های نهج البلاغه پرداخته است. (جلالی، ۱۴۰۰، اولین همایش ملی علوم انسانی و حکمت اسلامی).

ب: مقاله دیگری با عنوان «اهمیت و نقش اخلاق و معنویت در کارآمدی نظام خانواده» محقق

در این مقاله، نقش اخلاق و معنویت را در کارآمدی خانواده بررسی نمودند. (عباسی رستمی، ۱۳۹۵، شماره ۳، ص ۸۵-۱۰۶).

ج: مقاله‌ای با عنوان «نقش ابعاد نگرش و التزام عملی به نماز در پیش‌بینی کارآمدی خانواده و رضایت از والد بودن» پژوهشگر تلاش نموده است تا در این اثر جایگاه ابعاد نگرش و التزام عملی به نماز در پیش‌بینی کارآمدی خانواده و رضایت از والد بودن کارمندان ادارات دولتی شهر قاین را براساس آمایش بررسی و تحلیل نماید. (موحد و دیگران، ۱۳۹۹، شماره ۱، ص ۵۶-۶۸)

د: مقاله‌ای با عنوان «پیش‌بینی کارآمدی خانواده بر اساس مرزهای بیرونی خانواده و خردمندی زوجین» نویسنده در این پژوهش، اثبات نموده است که بین کارآمدی خانواده و ابعاد سه‌گانه آن با مرزهای بیرونی و خردمندی زوجین رابطه مثبت معنادار وجود دارد. (شاهسوار و دیگران، ۱۳۹۸، شماره ۳، ص ۳۵-۵۴)

و: پژوهشی با عنوان «رابطه پایبندی مردان به آموزه‌های همسرمداری اسلام با رضامندی زناشویی و کارآمدی خانواده» محقق با بررسی آماری در این پژوهش ثابت نموده است که بین پایبندی مردان به آموزه‌های همسرمداری اسلام با رضامندی زناشویی و کارآمدی خانواده، رابطه معنادار و مثبتی وجود دارد. (حیدری و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴۳-۵۴)

ه: مقاله‌ای با عنوان تعاملات رفتاری همسران در اسلام و روانشناسی در مجله معرفت منتشر شده است که مولف محترم در چهار محور موضوعاتی همچون تکریم زند، کمک کردن به زن، اظهار محبت به زن، خوش رویی با زن، پند و نصیحت به زن، تشکر و سپاس از مرد، بدرقه و استقبال از مرد، بیان زیبا برای همسر، ایجاد لذت برای یکدیگر و حل تعارضات و سازش، مطره و مورد بررسی قرار داده است. (ترکاشوند و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۱۵-۱۲۸)

در مقالات یاد شده تلاش‌هایی درباره کارآمدی خانواده صورت گرفته است اما در اینکه رفتارهای عملی همسران بر اساس آیات قرآن و آموزه‌های اهل بیت (ع) چه نقشی در کارآمدی و پایداری خانواده دارد مورد بحث قرار نگرفته مگر در مقاله آخری که نویسنده به بررسی برخی از رفتارهای زن و مرد از منظر اسلام و روانشناسی پرداخته است. اما در این مقاله تلاش شده است تا مولفه‌های رفتاری که نقش تعیین‌کننده‌ای در کارآمدی و پایداری خانواده دارد مورد بحث و بررسی قرار گیرد که دیگران با این نگاه به آن نپرداختند.

روش پژوهش

از آنجا که تحقیق پیش رو به بررسی مولفه‌های رفتاری همسران در پایداری و کارآمدی خانواده از

منظر قرآن و اهل بیت (ع) می‌پردازد، در زمره تحقیق‌های کیفی جا می‌گیرد و از آن نظرکه مولفه‌های رفتاری همسران در پایداری و کارآمدی خانواده را ارائه و توصیف می‌کند، در زمره توصیفی قرار می‌گیرد. در این پژوهش پژوهشگر در صدد پاسخ دادن به این سوال پژوهشی است که مولفه‌های رفتاری همسران بر اساس آموزه‌های دینی چه نقشی در پایداری و کارآمدی خانواده دارد؟

مفهوم‌شناسی واژگان

قبل از بررسی و تبیین مولفه‌های خانواده کارآمد، مفهوم چند واژه اصلی پژوهش ارائه می‌شود. **الف خانواده:** «خانواده» در لغت به معنای خاندان، تبار و دودمان است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۶، ص ۸۲۹۲) و در تعریف اصطلاحی آمده است که خانواده کوچکترین نهاد اجتماعی است که به دلیل اهمیت و جایگاه ویژه‌اش همواره مورد توجه اندیشمندان اجتماعی بوده است. در علوم انسانی به گروهی از افراد دو یا بیشتر که میان آنها روابط خویشاوندی برقرار است و در مکان واحدی زیست می‌کنند خانواده اطلاق می‌شود (مجد فر، ۱۳۸۲، ص ۲۲۹) در ادیان و فرهنگ‌های گوناگون، از مقدس‌ترین نهادهای اجتماعی به شمار می‌رفته (ساروخانی، ۱۳۸۲، ص ۲۴؛ قایمی، ۱۳۸۲، ص ۲۶). با توجه به اصول و ارزش‌های اسلامی، خانواده را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: «نهاد مقدسی است که براساس ضوابط معقول و مشروع زوجیت زن و مرد بنیان نهاده می‌شود و در آن دوام و استمرار، صمیمیت و عواطف و حقوق متقابل و مشترک برقرار بوده و کارکرد اصلی آن، توالد و تناسل، تربیت نسل جدید و سکون و آرامش (روم، ۲۱) اعضا بوده و قیمومیت آن نیز برعهده مرد می‌باشد. «الرجال قوامون على النساء» (نساء، ۳۳).

ب) خانواده پایدار: خانواده پایدار و کارآمد، خانواده‌ای است که با پایبندی اعضای آن به اعتقادات دینی و رعایت حقوق و اخلاق اسلامی، زمینه کشف و پرورش قابلیت‌ها و توانایی‌های آن را در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری فراهم کند. (صفورایی پاریزی، ۱۳۸۸، ص ۲) از این رو باید گفت خانواده، سازمان حقوقی صرف نیست که قانون بتواند نظم را در آن ایجاد کند، بلکه نهادی است بیشتر عاطفی و اخلاقی که نیازمند مجموعه‌ای از قواعد حقوقی و اخلاقی است. در تمام جوامع، خانواده نماینده و مظهر اخلاق عمومی است و آنچه در خانواده باید به وجود آید عشق، مهربانی، حسن نیت و اعتماد متقابل است و هیچ نیرویی جز اخلاق و ایمان نمی‌تواند بر این عواطف حکومت کند. التزام به تأمین معاش خانواده و تربیت فرزندان و تکلیف زن و فرزندان نسبت به خوش رویی با مرد و اطاعت از او، پیش از آنکه بخشی از قوانین و مقررات خشک حقوقی باشد، از

قواعد اخلاقی است. پس در خانواده نمی‌توان حقوق و اخلاق را از هم جدا کرد و مرز بین قواعد آن دو را به دقت رسم کرد. اگر اعضای خانواده با اختیار خود و با توجه به آموزه‌های اخلاقی، حقوق یکدیگر را رعایت نکنند، نمی‌توان با اجبار آنان به رعایت حقوق الزامی، به تعادل دست یافت.

خانواده در قرآن

قرآن، به خانواده که کانون رشد انسان و سنگ بنای جامعه به شمار می‌رود، به شکلی ویژه اهمیت می‌دهد از سوی دیگر، نگاه قرآن به خانواده در جهت دیگر پدیده‌های جهان، بینش توحیدی و بر اساس اراده خدا به تشکیل آن است. (نک: شوری، ۱۱) از دیدگاه قرآن در همه آفریدگان، نظام زوجیت هست (ذاریات، ۴۹) و انسان نیز از این قاعده بیرون نیست (حجرات، ۱۳۸)؛ با این تفاوت که کشش غریزی و طبیعی به این مرحله محدود نشده و مایه تشکیل خانواده می‌گردد (روم، ۲۱) قرآن به ویژه در دوره مدنی، برخی قوانین و عرف زمان خود را تأیید و بخشی را نسخ و پاره‌ای دیگر را اصلاح کرد؛ برای نمونه محرمیت رضاعی (نساء، ۲۳) و سرپرستی مردان بر خانواده (نساء، ۳۴) را پذیرفت و تبعیض ضد زنان در رفتارهای اجتماعی را باطل دانست و به آنان جایگاهی مساوی با منزلت مردان بخشید (آل عمران، ۱۹۵)، از این رو در ضمن سفارش‌ها و دستورهایی، بر اهتمام به نیازهای عاطفی زنان و عدالت و احترام دو سویه در محیط خانواده تأکید کرد. رفتار نیکو با همسران (نساء، ۱۹)، واجب کردن حقوق متقابل میان آن‌ها (بقره، ۲۲۸)، و داشتن مرد به نگهداری شایسته از زن مطلقه پس از رجوع به او یا رها کردنش به نیکی (بقره، ۲۲۹، ۲۳۱)، در نتیجه جلوگیری از سوء استفاده و زیان رسیدن به زن، (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۲، ص ۲۳۴) مخالفت با رسوم و رفتارهای منافی با حقوق زنان (بقره، ۲۳۱ و ۲۳۲؛ نساء، ۱۹؛ طلاق، ۲) و به شکل ویژه، پدیده ظهار (احزاب، ۴) و تعیین کفاره برای مرتکبان آن (مجادله، ۳ و ۴) که زمینه فروپاشی خانواده را کاهش می‌داد (صادقی، ۱۳۶۵ش، ج ۲۴، ص ۲۲ و ۲۳) نمونه‌هایی از این دست به شمار می‌آیند. مجموعه دستورها و سفارش‌های یاد شده که به تنظیم احکام روابط اعضا و حقوق و تکالیف آن‌ها نسبت به یکدیگر می‌پردازند، نیز فرمان به خودداری از نگاه به نامحرم و حفظ حجاب (نور، ۳۰ و ۳۱)، مخالفت با الگوهای ضد خانواده مانند روابط آزاد جنسی (اسراء، ۳۲)، همجنس گرایی (اعراف، ۸۰ و ۸۱) و تأکید بر تقدس سنت ازدواج (نور، ۳۲)، همچنین ارائه راهکارهایی برای جلوگیری از آسیب‌های خانوادگی همگی اهداف خانواده مطلوب و در کل، بخشی از هدف غایی نظام ارزشی اسلام یعنی جانشینی خدا روی زمین (بقره، ۳۰) و بندگی او (ذاریات، ۵۶) را در حوزه نهاد خانواده تحقق می‌بخشند. (صادقی، ۱۳۶۵ش، ج ۲۴، ص ۲۳) در

همین جهت، قرآن، خانواده‌ای را که مانع تحقق هدف یاد شده گردد، آسیب تلقی کرده و درباره آن هشدار می‌دهد. فتنه (آزمایش) خواندن فرزندان (انفال، ۲۸؛ تغابن، ۱۵)، دشمن شمردن برخی از همسران و فرزندان که به ایمان اشخاص زیان رسانده؛ یا از کارهای نیک آنان جلوگیری می‌کنند؛ یا سبب انجام دادن برخی گناهان می‌شوند (تغابن، ۱۴ و ۱۳) سرزنش تند کسانی که رضایت خانواده را بر خشنودی خدا و پیامبر (ص) برمی‌گزینند (توبه، ۲۴؛ فتح، ۱۱)، تأکید بر رعایت عدالت به هنگام شهادت دادن و کنار نهادن انگیزه‌های خویشاوندی و خانوادگی (نساء، ۱۳۵) همگی از این دست‌اند. پیروزی ابراهیم (ع) در آزمایش الهی قربانی کردن فرزندش اسماعیل (ع) با وجود محبت فراوان به وی (صافات، ۱۰۲-۱۰۷) نمونه‌ای موفق در بر کنار ماندن از آسیب یاد شده است. (نک: دائرةالمعارف، ج ۱۱، ص ۵۷۱ و ۵۷۲) در نگاهی دیگر، اهتمام ویژه قرآن به خانواده در قالب چاچوب طبیعی برای همکاری در ساختن تمدن انسانی- قرآنی ارزیابی گردیده است. (مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۰)

مولفه‌های رفتاری همسران

از تاثیرگذارترین مولفه‌ها در تحکیم و پایداری خانواده، مولفه‌های رفتاری زوجین در تعامل با همدیگر است زیرا نوع و سبک رفتار همسران بیانگر نوع نگاه آنان به زندگی و طرف مقابل است به عنوان مثال رفتار احترام‌آمیز همسران به همدیگر نشان محبت قلبی آنان به همدیگر است زیرا کمتر همسری پیدا می‌شود که از روی ترس یا ناچاری طرف مقابلش را مورد تکریم قرار دهد. از همین رو در آموزه‌های دینی توصیه‌های فراوانی درباره نوع رفتار همسران نسبت به همدیگر مطرح شده است که در این بخش به دلیل محدودیت در تدوین مقاله، تلاش خواهد شد مهم‌ترین مولفه‌های رفتاری زوجین مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱. احترام و تکریم

احترام و تکریم همسران نسبت به همدیگر از مهم‌ترین مولفه‌های تاثیر گذار در پایداری و کارآمدی هر خانواده‌ای می‌باشد؛ یعنی همان طور که زن وظیفه دارد به شوهر خود احترام بگذارد و شأن و منزلت او در مقام همسر، مدیر خانواده و پدر فرزندان رعایت بکند، مرد نیز متقابلاً باید زن را در مقام همسری و مادری تکریم کند. زیرا هر کسی به شخصیت و منزلت خویش علاقه‌مند است و از هر نوع بی‌احترامی رنج می‌برد. زن و شوهر هرگز نباید به دلیل ارتباط و انس زیاد با یکدیگر، از این امر غفلت داشته باشند، بلکه به دلیل همین ارتباط زیاد موظف هستند در هر حال، شأن و موقعیت یکدیگر را درک کرده و رعایت کنند. در آموزه‌های زندگی ساز اسلام، توصیه‌های ارزشمندی

در باره رعایت این مولفه رفتاری از سوی زوجین به همدیگر بیان شده است که در این بخش به نمونه‌های از آن اشاره می‌شود. در قرآن توصیه شده است که در معاشرت با همسران به نیکویی برخورد کنید؛ «عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (نساء، ۱۹). یعنی به او احترام بگذارید و طوری برخورد نکنید که شخصیتش مورد بی‌مهری قرار گیرد. در توصیه‌های رسول خدا (ص) نیز آمده است: «هر کس همسری اختیار کرد، باید او را احترام کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۲۴). در جمله‌ای دیگر نیز فرمود: «بهترین شما کسی است که برای خانواده‌اش بهتر باشد و من بهترین شما برای خانواده‌ام هستم، زنان را کسی گرامی نمی‌دارد مگر انسان بزرگوار و کسی به آنان اهانت نمی‌کند مگر انسان پست». (متقی هندی؛ ۱۳۹۷ق؛ ج ۱۵، ص ۳۷۱). همچنین فرمود: «هر کس همسرش را احترام کند، خدای عزوجل را احترام کرده است». «مَنْ أَكْرَمَ زَوْجَتَهُ فَإِنَّمَا يُكْرِمُ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۵۷). ام‌سلمه در سیره عملی پیامبر اکرم (ص) در احترام به همسر می‌گوید: «چون از خدیجه یاد می‌کردیم، رسول خدا (ص) می‌فرمود: «خدیجه و کجا مانند خدیجه یافت می‌شود؟ آن روز که همه مرا دروغگو خواندند، او مرا راستگو خواند و مرا بر دین خدا یاری کرد و با مالش در راه دین خدا کمک نمود». (اربلی؛ ۱۳۸۱ق؛ ج ۱، ص ۳۶۰). ام‌سلیم مادر انس بن مالک گوید: هنگام بازگشت مسلمانان از یکی از سفرها به مدینه «أَنْجَشَةَ»، برده سیاهی که شترهای حامل زنان پیامبر را با آواز خود به جلو می‌راند، با شتاب آنها را می‌برد. پیامبر (ص) خود را به او رسانید و فرمود: «ای آنجشه، در حرکت دادن این شیشه‌های شکننده احتیاط کن» (ابن بابویه؛ ۱۳۹۳ق؛ ج ۲، ص ۴۲۱). این نوع برخورد دلالت بر احترام زنان نزد حضرت دارد. امیر مؤمنان علی (ع) نیز احترام خاصی برای همسرش قایل بود و در خطبه‌ای در تجلیل و احترام به حضرت زهرا (س) فرمودند: «من همسر سرور زنان این امت هستم» «أَنَا... زَوْجُ سَيِّدَةِ نِسَاءِ هَذِهِ الْأُمَّةِ» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۹۰). امام سجاد (ع) نیز در این باره می‌فرماید: «حق زن بر مرد آن است که بداند خداوند زن را مایه‌ی آرامش و انس مرد قرار داده است و بداند که زن نعمتی الهی می‌باشد، پس باید او را اکرام کرده و نسبت به او مهربان باشد». (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ص ۵) امام صادق (ع) نیز در این باره می‌فرماید: «از رحمت و مغفرت پروردگار دور است زنی که شوهر خود را آزار و اذیت کند و سعادت‌مند زنی است که شوهر خویش را اکرام و احترام کرده، اذیتش نکند و از او در همه‌ی حالات اطاعت و فرمانبرداری نماید». (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۵۳)

نمودها و مصادیق تکریم و احترام

احترام متقابل میان زن و شوهر گونه‌های مختلفی دارد که نمونه‌هایی از آنها به شرح ذیل است:

الف) سلام کردن به همدیگر

یکی از آداب زیبای اخلاقی در خانواده که رعایت آن از سوی مردان هنگام ورود به منزل خویش (نور، ۶۱) هم نوعی احترام به همسر و اعضای خانواده است و هم در تربیت اسلامی آنها تأثیر دارد، سلام کردن است. این کار به فرموده رسول خدا(ص) سبب زیاده شدن خیر و برکت و آن فرشتگان با آن خانه می‌شود. إِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمْ بَيْتَهُ فَلْيُسَلِّمْ؛ فَإِنَّهُ يَنْزِلُ الْبَرَكَةُ، وَ تُؤْنِسُهُ الْمَلَائِكَةُ. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۵ ص ۷) امام صادق(ع) نیز در فواید این عمل فرموده‌اند: «هر گاه به خانه‌ات وارد شدی، بگو: «بسم الله و بالله» و بر خانواده‌ات سلام کن و اگر کسی در خانه نبود، بگو به نام خداوند و درود بر پیامبر او و خاندانش و سلام بر ما و بندگان صالح خداوند. اگر این را گفتی، شیطان از خانه‌ات می‌گریزد». (شعیری؛ ۱۴۰۶ق؛ ص ۸۹). با توجه به کلام نورانی رسول خدا(ص) و امام صادق(ع) خانه‌ای که سلام نمودن بر اهل آن سبب نزول برکت الهی، انس فرشتگان و دوری شیطان شود به این آسانی فرو نمی‌باشد چرا که چنین خانواده‌ی مورد لطف و عنایت خداوند قرار می‌گیرد. و از سوی دیگر با توجه به اثربیتی چنین عملی و و ارزش نهاد به اهل خانه از سوی پدر خانه، زمینه محبوبیت ایشان نزد اهل خانه فراهم می‌شود که همین امر نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری و کارکرد خانواده خواهد داشت.

ب) رعایت ادب کلامی

یکی دیگر از مصادیق تکریم زوجین، رعایت ادب کلامی در برخورد همسران نسبت به همدیگر است، از توصیه‌های خداوند در قرآن در محاوره با دیگران پرهیز از به‌کارگیری نام‌ها و لقب‌های زشت است. (حجرات، ۱۱) خطاب زیبا به همسر آن‌هم در حضور خانواده و فرزندان، هم سبب ارج‌نهادن به شخصیت همسر و تکریم اوست و هم در تربیت صحیح فرزندان تأثیر فراوانی دارد. همچنین به فرموده امیر مؤمنان علی(ع) سخن گفتن نیک و زیبا با همسر سبب نیک‌رفتاری او می‌شود؛ وَأَحْسِنُوا الْمَقَالَ لَهُنَّ لَعَلَّهُنَّ يُحْسِنَنَّ الْفَعَالَ (ابن بابویه؛ ۱۴۰۸ق؛ ج ۲، ص ۵۱۳). همچنین به تعبیر آن حضرت، خطاب زیبا سبب جواب زیبا؛ أَجْمَلُوا فِي الْخِطَابِ تَسْمَعُوا جَمِيلَ الْجَوَابِ (تمیمی آمدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۴۳۶). و خطاب زیبا سبب زیاده شدن دوستی و کم‌شدن دشمنی می‌شود؛ (تمیمی آمدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۴۵۷) همچنان که سخن زشت سبب خشم و کینه می‌گردد. «إِيَّاكَ وَمُسْتَهْجَنَ الْكَلَامِ فَإِنَّهُ يُوَعِّرُ الْقُلُوبَ» (تمیمی آمدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۲۱۴). و به فرموده رسول خدا(ع) مردان بدزبان و دشنام‌گو از بدترین مردان هستند. إِنَّ مِنْ شَرِّ رِجَالِكُمُ الْبَهَّاتِ الْجَرِيءِ الْفَحَّاشِ، (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۳، ص ۷۱۶). بنا بر این خانواده‌ای که با به‌کارگیری کلمات

زیبا و تکریم آمیز اعضای آن نسبت به همدیگر سبب جلب محبت همدیگر شوند و از استعمال هرگونه الفاظ زشت و تحقیر آمیز دوی نمایند زمینه دستیابی به پایداری و تحکیم خانواده را فراهم خواهند کرد.

ج) استقبال و بدرقه‌ی شوهر

استقبال از همسر هنگام وارد شدن او به منزل یا بدرقه‌ی او هنگام بیرون رفتن، نشانه‌ی علاقه‌مندی و صمیمیت میان آنان است. این کار همسر، نوعی اظهار ارادت قلبی، نشانه تکریم، حفظ شأن مرد و اظهار بزرگی مرد برای افراد خانواده است و موجب مجذوب شدن مرد به خانه و مصون ماندن از رفیق بازی و مسائل دیگر می‌گردد. این عمل در رفتارهای زن با شوهر مورد سفارش معصومان است. درباره ارزش این کار نقل شده است که در مردی نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: «زنی دارم که هر گاه وارد [خانه] می‌شوم، به استقبال می‌آید و هرگاه [از خانه] خارج می‌شوم، بدرقه‌ام می‌کند و هر گاه مرا اندوهگین می‌بیند، می‌گوید: چرا اندوهگینی؟ اگر غم روزی‌ات را می‌خوری، غیر تو (خداوند) آن را برایت ضمانت کرده است و اگر غم آخرت را داری، خداوند بر اندوهت بیفزاید». حضرت در پاسخ او فرمود: «خداوند کارگرانی دارد و این زن یکی از کارگران اوست. برای او نصف پاداش شهید در نظر گرفته شده است». (ابن بابویه؛ ۱۴۰۴ق؛ ج ۳، ص ۳۸۹) و در روایتی دیگر از حضرت محمد (ص) نقل شده است: «حق مرد بر زن آن است که چراغ خانه را روشن کند (حفظ منزل نماید)، غذا را آماده کند و هنگام ورود مرد به خانه، تا جلوی در به استقبال او برود و به او خوش آمد بگوید». (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۲۵۴). اهمیت دادن به حضور همسر در منزل و اظهار خوشحالی به هنگام ورود شوهر به خانه و اهمیت دادن به شخصیت و جایگاه او، به ویژه در حضور فرزندان و میهمانان، موجب به وجود آمدن این تصور در شوهر می‌شود که در خانه و میان اهل خانه عزیز و محبوب است. از این رو، وقتی در کنار افراد خانواده است، احساس رضایت خاطر درونی می‌کند و خستگی کار و تلاش از او رفع می‌شود و روز بعد، با انرژی و امید فراوان به طرف کار و تلاش خود می‌رود. اما اگر خانواده، به ویژه زن، به شوهر بی‌اعتنا باشند، وی سرخورده شده و انگیزه حضور در خانه را از دست می‌دهد و آرام آرام نه تنها به خانواده توجهی نمی‌کند، بلکه به دنبال رفیق بازی یا انحراف اخلاقی می‌رود تا خلا عاطفی خود را تامین کند.

د) قدردانی

تشکر و قدرانی همسران از همدیگر از دیگر مصادیق و احترام و تکریم طرفین می‌باشد که سبب خوشحالی، انگیزه، اعتماد و دلگرمی آن دو به زندگی و سبب پایداری و کارآمدی خانواده می‌شود.

زیرا هر انسانی به طور طبیعی دوست دارد از نیکی و محبت و فداکاری دیگران قدردانی کند و همچنین دوست دارد از او قدردانی شود. قدردانی از دیگران در مقابل انجام دادن کاری، یکی از صفات پسندیده و از بزرگ‌ترین رمزهای جلب دوستی و لطف دیگران است. امام صادق (ع) درباره فواید تشکر فرموده است: «در تورات آمده است که سپاسگزاری کن از کسی که به تو احسان نمود و احسان کن به کسی که از تو سپاسگزاری کرده است؛ زیرا شکر سبب بقای نعمت و کفر سبب زوالش می‌شود». (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۲، ص ۹۴). و در سخنی دیگر فرمود: «بهترین زنان شما آن بانویی است که اگر به او چیزی دهند (و یا خدمتی کنند) سپاسگزاری می‌کند و چنانچه از او باز گیرند، راضی و خشنود می‌شود». (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۳۹). گاه به زبان آوردن فعالیت‌ها و زحمات‌های همسر در برابر بستگان نیز، نشان‌دهنده قدرشناسی از اوست، همچنان که امیرالمؤمنین (ع) فعالیت‌های فاطمه زهرا (س) را به پیامبر اکرم (ص) گزارش می‌کردند و می‌گفتند: «یا رسول الله، فاطمه آن قدر آب آورده که بند مشک بر سینه‌اش اثر گذاشته. آن قدر آسیاب گردانده است که دست‌هایش آبله کرده. آن قدر در نظافت خانه کوشیده که لباس‌هایش گردآلود و کثیف شده و آن قدر آتش زیر دیگ روشن کرده که جامه‌اش به سیاهی گراییده است». (مجلسی؛ ۱۴۰۳ق؛ ج ۴۳، ص ۸۲). سپس و تقدیر زن از شوهر چنان ارزشمند است که اگر ترک شود، سبب بر باد رفتن اعمال زن است. «أَيُّمَا امْرَأَةً قَالَتْ لِرَوْحِهَا: مَا رَأَيْتُ قَطُّ مِنْ وَجْهٍ خَيْرًا، فَقَدْ خَبَطَ عَمَلُهَا» (ابن بابویه؛ ۱۴۰۴ق؛ ج ۳، ص ۴۴۰، ح ۴۵۲). قدردانی از زحمات همسر در برابر خدمات و زحماتی که می‌کشد (اعم از وظایف الزامی و یا غیرالزامی) یک مولفه‌ی قوی در جهت پیوند عاطفی بیشتر همسران و یک عامل تعیین‌کننده در ایجاد دل‌بستگی و علاقه‌مندی میان آنان است. این امر در عصر حاضر، بر خلاف نظام خانوادگی سنتی که انجام وظایف بیرونی و درونی منزل را از وظایف هر کدام از همسران می‌دانست و بدون چشمداشت انجام می‌شد، اهمیتی مضاعف پیدا کرده است و با توجه به تغییر ساختار خانواده، همسران توقع بیشتری دارند تا در مقابل زحمات آنان قدردانی شود. بر اساس پژوهشی که در مورد قدر دانی در زندگی مشترک انجام گرفته است، ۸۷ درصد همسران اعلام کرده‌اند که توقع دارند از زحمات آنان در خانه قدردانی شود. (ملکی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۶) کارل راجرز (Carl Rogers) که یکی از روان‌شناسان غربی است در این باره می‌گوید: «انسان نیاز دارد به اینکه دیگران برای او قدر و منزلتی قائل باشند و قدرش را نیز بدانند. اهمیتی که شخص به این موضوع می‌دهد، در کنش‌های درونی و جنبه‌های تحریکی ارگانیسم و در رفتار و اثر فراوان می‌گذارد. از سوی دیگر، نیاز به قدردانی دیگران و نیاز به قدردانی خویشتن در

رفتار و کردار آدمی موثر است». (ملکی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۶) جان گری درباره‌ی قدردانی زن از مرد می‌گوید: «هر وقت زن به خاطر کاری که مرد کرده است از او قدردانی و تشکر می‌کند، مرد بابت آن قدردانی به زن امتیاز می‌دهد؛ چون حس می‌کند زن دوستش دارد. مردان برای امتیاز دادن به زن لزوماً نمی‌خواهند زن برای آنها کاری انجام دهد و فقط می‌خواهند زن دوستشان بدارد و قدردان باشد. لذا لازم است زنان از مردان قدردانی کنند؛ و الاً انجام وظایف از ناحیه‌ی مردان بی‌اهمیت می‌شود. (جان گری، ۱۳۹۵ش، ص ۱۷۹)

۲. مدارا و ملایمت

مدارا در لغت به معنی ملاطفت و نرمی و پنهان کردن کینه و عداوت در مقابل رقیب است (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۳۸، ص ۳۴) اما معنای عرفی آن عبارت است از اینکه در مقابل بدی‌ها و ناملایمات دیگران از خود ملایمت و ملاطفت نشان دهیم. رفتار همراه با مدارا و ملایمت همسران نسبت به همدیگر از دیگر مولفه‌هایی است که در پایداری و تحکیم خانواده نقش تعیین‌کننده‌ای دارد زیرا هرگونه سختگیری و ترک مدارا سبب فراهم‌شدن زمینه لجبازی همسر می‌شود. رسول خدا(ص) درباره ارزش مدارا نمودن در خانواده فرمودند: «هرگاه خداوند برای خانواده‌ای خیر بخواهد ... ملایمت در زندگی را روزی آنان می‌کند و اگر برای خانواده‌ای غیر این را بخواهد، ایشان را به حال خود رها می‌کند؛ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِأَهْلِ بَيْتٍ خَيْرًا ... رَزَقَهُمُ الرِّفْقَ فِي مَعَاشِهِمْ ... وَإِذَا أَرَادَ بِهِمْ غَيْرَ ذَلِكَ تَرَكَهُمْ هَمَلًا» (کوفی؛ ۱۴۳۴ق؛ ص ۱۴۹). در سخنی دیگر نیز فرمود: «هرگاه خداوند خانواده‌ای را دوست بدارد، مدارا و ملایمت را وارد آن خانواده می‌کند؛ إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَحَبَّ أَهْلَ بَيْتٍ أَدْخَلَ عَلَيْهِمُ الرِّفْقَ» (متقی هندی؛ ۱۳۹۷ق؛ ج ۳، ص ۵۲). درباره اثر ملایمت و مدارا نیز حضرت فرمود: «ملایمت هیچ‌گاه با هیچ چیز همراه نمی‌شود، مگر آنکه آن چیز را زینت می‌بخشد؛ فَإِنَّ الرِّفْقَ لَمْ يَكُنْ فِي شَيْءٍ قَطُّ إِلَّا زَانَةً» (بیهقی؛ ۱۴۱۰ق؛ ج ۶، ص ۱۳۹). بنا براین اگر خانواده‌ای به دنبال جلب محبت خداوند و زینت بخشی فضای خانواده هست باید رفق و مدارا را در تعامل با همدیگر رونق ببخشند که در این صورت زمینه کارآمدی آن خانواده فراهم خواهد شد. پیامبر(ص) در موارد فراوان در مقابل سخنان و رفتارهای همسرانش با اخلاق نیکو و سعه صدر برخورد می‌کرد، آن حضرت نه تنها با همسران خود، بلکه با خادمان منزل نیز مدارا می‌کرد. انس بن مالک که مدت ده سال خدمت‌کار حضرت پیامبر(ص) بود، می‌گوید: مدت ده سال خدمت‌کار حضرت پیامبر بودم، در این مدت هرگز حتی یک «اف» هم به نگفت و در مورد کاری که کرده بودم نگفت چه کردی و چرا این کار را نکردی! و همچنین کاری که نکرده بودم نگفت چرا این کار را ترک کردی

(ترمذی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۲۴۸). امیر مؤمنان علی (ع) نیز درباره صفابخشیدن به زندگی از طریق مدارا با همسر فرمودند: «زن گلی است خوشبو نه پیشکار؛ پس در همه حال با او مدارا کن و با وی به خوبی همنشینی نمای تا زندگی ات باصفا شود» (ابن بابویه؛ ۱۴۰۴ق؛ ج ۳، ص ۵۵۶) در سخنی دیگر نیز فرمود: «سلامت زندگی در مدارا کردن است؛ سَلَامَةُ الْعَيْشِ فِي الْمَدَارَةِ» (تمیمی واحدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۴۰۱). مدارا کردن زن با شوهر از رفتارهای بسیار مطلوب و اخلاقی در سبک شوهرداری اسلامی است که نقش تعیین کننده‌ای در کارآمدی خانواده دارد. رسول اکرم (ص) درباره زنانی که این وظیفه را رعایت نکنند، فرمودند: «بدانید هر گاه زنی با شوهرش مدارا و ملایمت نداشته باشد و از او چیزی بخواهد که قادر به تهیه آن نباشد، خداوند از چنین زنی حسنه‌ای را قبول نمی‌کند و او خداوند را در حالی دیدار می‌کند که خداوند از او خشمگین است؛ لَا وَ أَيْمًا إِمْرَأَةً لَمْ تَرْفُقْ بِزَوْجِهَا وَ حَمَلَتْهُ عَلَى مَا لَا يَاقِدِرُ عَلَيْهِ وَ مَا لَا يُطِيقُ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهَا حَسَنَةً وَ تَلَقَّى اللَّهُ وَ هُوَ عَلَيْهَا غَضَبَان» (طبرسی؛ ۱۴۱۴ق؛ ص ۲۱۴). در سیره حضرت فاطمه زهرا (س) آمده است که خطاب به امیر مؤمنان علی (ع) می‌گفت: «ای ابوالحسن، بی‌گمان من از خدایم خجالت می‌کشم که تو به چیزی وادار شوی [و من خواسته‌ای از تو داشته باشم] که قادر به انجام دادن آن نباشی؛ يَا أَبَا الْحَسَنِ، إِنِّي لَا أَسْتَخِي مِنْ إِلَهِي أَنْ تُكَلِّفَ نَفْسَكَ [أَنْ أَكُلِّفَكَ مَا لَا تَقْدِرُ عَلَيْهِ]» (کوفی؛ ۱۴۱۰ق؛ ص ۵۰۸). همان طور که رفق و مدارا از عوامل تحکیم خانواده است در مقابل سختگیری و ایذاء و اذیت از عوامل سست کردن روابط خانواده خواهد بود. عده‌ای در روابط خانوادگی بسیار جدی هستند و از کوچک‌ترین مسئله‌ای گذشت نمی‌کنند؛ این نوع برخورد را با عناوین مختلفی مانند نظم، مقررات، تربیت و غیره توجیه می‌کنند. مقررات در بعضی از امور ضرورت دارد، اما در بسیاری از موارد به جای مقررات خشن باید رفق و مدارا و مهربانی را حاکم کرد خصوصاً در خانواده.

۳. خوش اخلاقی و خوش رفتاری

خوش رفتاری، حسن معاشرت و خوش اخلاقی در تعامل با همسر یکی از مولفه‌های مهمی است که نقش تعیین کننده‌ای در تحکیم و پایداری خانواده دارد و به تعبیر امیر مومنان علی (ع) سبب گوارایی زندگی «مَنْ حَسُنَتْ خَلِيقَتُهُ طَابَتْ عِشْرَتُهُ» (تمیمی آمدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۵۵۹). و به تعبیر امام صادق (ع) سبب شیرینی زندگی می‌شود «لَا عَيْشَ أَهْنًا مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ» (ابن بابویه؛ ۱۴۰۸ق؛ ص ۵۹۹). از ویژگی‌های انسان، تمایل و نیاز او به معاشرت است و از معاشرت، جز محبت دیدن و محبت ورزیدن انتظار ندارد، چرا که خلقت انسان بر اساس عشق و محبت است و همین بهترین انگیزه او در هر گونه تلاشی است. گرچه انسان عموماً در تشخیص عشق حقیقی به بیراهه

می‌رود، اما عشق‌های صُوری یا حتّی باطل هم این خاصیت را دارند که انسان را به تکاپو وادارند و امیدوار و مجذوب کنند. خداوند متعال رفتارها و برخوردهای صحیح انسانی را در خانواده با «حُسن معاشرت» معرفی می‌فرماید و از مرد و زن، رعایت آن را با میزان «معروف»، یعنی رفتاری پسندیده و انسانی می‌خواهد (نساء، ۵)؛ (نساء، ۱۹). (حسن‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۵۴). در کلام رسول خدا (ص) خوش اخلاقی با زنان معیار برتری مردان قرار داده شده است آنجا که فرمود: «... بهترین شما کسی است که اخلاق او با زنانش بهتر باشد؛ خیارُکم خیارُکم لِنِسائِهِم خُلُقاً» (ابن حنبل؛ ۱۴۱۵ق؛ ج ۳، ص ۵۲). در سخنی دیگر فرمود: «در روز قیامت آن کس از شما به من نزدیک‌تر می‌نشیند که خوش‌اخلاق‌تر و برای خانواده‌اش بهتر است؛ أَقْرَبُکُمْ مِنِّي مَجْلِسًا یَوْمَ الْقِیَامَةِ أَحْسَنُکُمْ خُلُقًا و خَیْرُکُمْ لِأَهْلِهِ» (ابن بابویه ۱۳۹۳ق؛ ج ۲، ص ۳۸). و نیز در توصیه به حضرت علی (ع) فرمود: «ای علی، با خانواده‌ات خوش‌اخلاق باش ... تا نزد خدا در درجات بلند نوشته شوی؛ یا علی، حَسَن خُلُقُکَ مَعَ أَهْلِکَ ... تُکْتَبُ عِنْدَ اللَّهِ فِي الدَّرَجَاتِ الْعُلَى» (حرّانی؛ ۱۴۰۴ق ص ۱۴). امام صادق (ع) نیز درباره ضرورت خوش‌اخلاقی مردان با خانواده‌هایشان فرمود: «مرد در اداره خانه و خانواده‌اش به سه خصلت نیاز دارد که باید آنها را بکار برد، اگرچه این ویژگی‌ها در طبیعت او نباشد، یکی از آن سه خصلت خوش‌رفتاری است». (حرّانی؛ ۱۴۰۴ق؛ ص ۳۲۲). امام سجّاد (ع) نیز درباره فواید خوش‌اخلاقی با همسر فرمود: «چهار خصلت است که در هر کس باشد، ایمانش کامل است و گناهانش پاک می‌شود و پروردگارش را در حالی ملاقات می‌کند که از او راضی است ... و کسی که با خانواده‌اش اخلاق خوش داشته باشد». (ابن بابویه؛ ۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۲۲۲). یکی از همسران پیامبر در پاسخ به این پرسش که اخلاق پیامبر (ص) با خانواده‌اش چگونه بود، گفت: «خوش‌اخلاق‌ترین مردم با خانواده‌اش بود؛ کَانَ أَحْسَنَ النَّاسِ خُلُقًا» (ابن حنبل؛ ۱۴۱۵ق؛ ج ۱۰، ص ۷۵). بر همین اساس اهل بیت (ع) از اخلاق بد در منزل نهی کرده‌اند. امام رضا (ع) در پاسخ حسین بن بشار که از آن حضرت سؤال کرده بود، یکی از نزدیکانم که بداخلاق است برای خواستگاری نزد من آمده، فرمود: «اگر بداخلاق است، به او زن ندهید». (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۵، ص ۵۶۳). از امیر مؤمنان علی (ع) نیز نقل شده است که یکی از عوامل ناگوارشدن زندگی بداخلاقی است. ثَلَاثٌ لَا يَهْتَأُّ لِصَاحِبِهِنَّ عَيْشٌ ... سُوءُ الْخُلُقِ» (تمیمی آمدی؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۲۹۹). امام صادق (ع) نیز درباره پیامد بداخلاقی با خانواده فرمودند: «وقتی [سعد بن مُعَاذ] فوت کرد، مادر سعد گفت: [بهشت] بر تو گوارا و گرمی باد. پیامبر (ص) به او فرمود: ای مادر سعد، در کار خدا به‌طور جزم سخن مگو، اکنون به او اندکی قشار قبر وارد شد؛ زیرا با خانواده‌اش مقداری بداخلاق

بود». (ابن بابویه؛ ۱۴۰۷ق؛ ص ۳۸۵). خوش رفتاری در خانواده علاوه بر آثار معنوی که در سخنان رسول خدا (ص) و ائمه هدی (ع) بیان شده، اثر دیگری که این گونه رفتار به دنبال دارد ایجاد تعادل روحی و روانی است، زیرا همانگونه که اخلاق بد سرایت کننده است اخلاق و رفتار زیبا اگر با لبخند و نشاط همراه شود در طرف مقابل سرایت می کند و زمینه تحکیم و پایداری خانواده را فراهم می کند زیرا انسان خواه ناخواه تحت تأثیر عواطف است. هرچند خشن و سخت گیر باشد، باز هم در برابر محبت ها و گذشت ها شرمنده و تسلیم خواهد شد. انسان با اخلاق خوش می تواند در برابر طوفانی از قهر و غضب و خشم بایستد و آن را رام کند. این امر موقعی به دست می آید که خوددار باشد، و زود از کوره به در نرود. یک انسان با تدبیر در پی کارآمدی خانواده خویش است به جای شکوه و شکایت، باید راهی پیدا کند که به افکار همسرش نزدیک شود، طبیعت او را بفهمد و با رفتار خوش و زیبا، در او نفوذ کند و تغییرش دهد.

۴. عفو و گذشت

امروز، جوامع با مشکلات و نابسامانی های زیادی دست و پنجه نرم می کنند افزایش آمار طلاق و اختلافات خانوادگی از جمله مهم ترین عواملی است که امنیت محیط خانواده را به عنوان هسته اصلی اجتماع تهدید می کند به یقین یکی از دلایل عمده این نابسامانی ها دوری از نظام تربیتی قرآن کریم است از مهم ترین راهکارهای تربیتی قرآن کریم تأکید بر حفظ اصول اخلاقی به ویژه در ارتباط با دیگران است و از مهم ترین این اصول که حفظ انسجام خانوادگی و اجتماعی نقش اساسی دارد اصل عفو بخشش است. (طیب حسینی و دیگران، ۱۳۶۴، ص ۱۳۸). با توجه به اینکه در زندگی مشترک گاهی لغزش هایی از سوی همسران نسبت به همدیگر رخ می دهد برای پیشگیری از ناپایداری خانواده از این لغزش ها بهترین راهکار عمل نمودن به توصیه های خداوند و اولیای الهی است از همین رو در قرآن برای تشویق انسانها به عفو و گذشت از خطای همدیگر به آثار و برکات فراوانی همچون بهره مندی از آموزش الهی (نور، ۲۲). برخورداری از پاداش خداوند (شوری، ۴۰)، بهره مندی از محبت الهی (مائده، ۱۳) اشاره شده و در کلام معصومان (ع) نیز به برکاتی همچون رفع کینه، (متقی هندی؛ ۱۳۹۷ق؛ ج ۳، ص ۳۷۳). کسب عزت، (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۲، ص ۱۰۴). طولانی شدن عمر (کراچکی؛ ۱۴۱۰ق؛ ج ۱، ص ۱۳۵). و اصلاح خطاکار (حرانی؛ ۱۴۰۴ق؛ ص ۲۷۱) یادآوری نموده است. بر همین اساس گذشت از خطاهای همسر نقش مهمی در جلب محبت او دارد. خداوند در سخت ترین حالات زندگی مشترک و آنجا که زندگی به مرز جدایی می رسد نیز به گذشت و بزرگواری فرمان داده است؛ (بقره، ۳۷) حتی وقتی برخی

اعضای خانواده مسیر دشمنی در پیش گیرند، باز هم خداوند به بخشش و گذشت فرمان داده است (تغابن، ۱۴). رسول خدا (ص) به عنوان الگوی همه بشر در مقابل بدی‌ها مقابله به مثل نمی‌کرد؛ بلکه گذشت داشت و می‌بخشید» (متقی هندی؛ ۱۳۹۷ق؛ ج ۷، ص ۲۱). حضرت بر اساس سبک زندگی خود، به مردی که گفت «ای رسول خدا، خانواده‌ام مرا عصبانی می‌کنند، چگونه مجازاتشان کنم» فرمود: ببخش و درگذر». آن مرد دوباره پرسید و پیامبر (ص) همان پاسخ را داد. بار سوم که پرسید، پیامبر (ص) فرمود: «اگر هم [به‌ناچار] مجازات کردی، به اندازه گناه و جرم مجازات کن و از زدن به صورت پرهیز کن». (طبرانی؛ ۱۴۲۴ق؛ ج ۲، ص ۲۶۹). امام سجاده (ع) نیز درباره بخشیدن زن خطاکار فرمود: «حق زن بر تو (شوهر) آن است ... هنگامی که از سر جهل و نادانی مرتکب خطایی شد، او را عفو نمایی». (ابن بابویه؛ ۱۴۰۴ق؛ ج ۲، ص ۶۲۱). اسحاق بن عمار نیز گوید: «از امام صادق (ع) پرسیدم حق زن بر شوهر چیست که هرگاه آن را به جای آورد، نیکوکار شمرده خواهد شد؟ آن حضرت فرمود: «... و اگر از سر جهل و نادانی مرتکب خطایی شد، او را عفو نماید». (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۱۱، ص ۱۷۱). امام رضا (ع) نیز درباره شیوه برخورد با زن بدخو فرمود: «هر کس گرفتار زن بدی شود، بی‌گمان آزمایش شده است و حق ندارد انتقام بگیرد». (علی بن موسی الرضا (ع)؛ بی‌تا، ص ۲۳۴). امام صادق (ع) درباره شیوه برخورد پدرش با زن آزاردهنده‌اش فرمود: پدرم حضرت باقر (ع) همسری داشت که او را آزار می‌داد و اذیت می‌کرد. پدرم در مقابل، او را می‌بخشید؛ کانتِ امرأَةً عِنْدَ أَبِي تُوْذِيْهِ، فَيَغْفِرُ لَهَا» (کلینی؛ ۴۰۷ق؛ ج ۱۱، ص ۱۷۱) با توجه به آثار فراوان معنوی و اخروی گذشت از خطای دیگران در خانواده، مهم‌ترین اثر دنیوی زایل کردن کینه‌های طرف خطاکار نسبت به عفوکننده است که این امر می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد الفت و صمیمیت در اعضای خانواده و کارآمدی آن داشته باشد. زیرا یکی عوامل مهم کارآیی یک خانواده وجود الفت و دوستی در بین اعضای آن می‌باشد و الا هرگونه کینه‌ورزی و دشمنی می‌تواند سبب فروپاشی این نهاد مقدس گردد.

۵. اظهار عشق و دوستی

از مصادیق و نمادهای مولفه رفتاری که می‌تواند در پایداری و کارآمدی خانواده نقش به سزایی داشته باشد اظهار عشق و دوستی به همسر است؛ چرا که محبت‌ورزی سبب دلگرمی و اعتماد قلبی به همدیگر و رفع مشکلات بین زوجین می‌شود. و بهره‌مندی از این نعمت مودت و محبت از حکمت‌های تشکیل زندگی مشترک قرار داده شده است که در قرآن به آن اشاره شده است (روم، ۲۱). انسان تشنه دوستی و محبت است. انگیزه بسیاری از تلاش‌ها و زحمات طاقت‌فرسای

زندگی، محبت است و وجود آن در خانواده، انسان را به فعالیت و کسب معاش وامی‌دارد. حفظ حرمت و شخصیت دیگران، در گروهی احترامی است که در برخوردها از انسان ظاهر می‌گردد. رعایت این مسأله، به‌ویژه از سوی کسانی که با هم انس و الفتی دارند، باعث استحکام دوستی و گرمی روابط خواهد شد که بارزترین مصداق آن خانواده است. (حسن‌زاده، ۱۳۹۲ ص ۵۶). اظهار محبت مردان نسبت به زنان در حدی ارزشمند می‌باشد که به عنوان معیار برتری ایمان مردان در کلام رسول خدا(ص) شمرده شده است آنجا که فرمود: «هر اندازه بر ایمان بنده افزوده شود، دوستی‌اش به زنان (همسرش) افزون‌تر می‌شود؛ کَلَّمَا ازْدَادَ الْعَبْدُ إِيْمَانًا ازْدَادَ حُبًّا لِلنِّسَاءِ» (ابن‌حیون؛ ۱۳۸۵ق؛ ج ۲، ص ۱۹۲) همچنین آن حضرت درباره اثرگذاری ابراز دوستی شوهر به همسرش فرموده است: «سخن مرد به همسر خویش که دوستت دارم، هرگز از قلب زن بیرون نمی‌رود؛ قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۵، ص ۵۶۱)».

درباره این سخن حکیمانه پیامبر عزیز اسلام(ص) چند نکته قابل توجه است:

اولاً لفظ «قول» گفتن و اظهار کردن است، نه در دل پنهان نمودن؛ بنابراین هر مردی باید با زبان دوستی و عشق خود را به همسرش اظهار کند و فقط در دل نداشته باشد و باید بداند که این کار به هیچ وجه سبب شکستن غرور مردانه‌اش نمی‌شود.

ثانیاً این اظهار عشق بر عهده مرد گذاشته شده است، نه زن؛ زیرا سهم زن در دریافت عشق نسبت به مرد بیشتر است و معمولاً زن ناز می‌کند و مرد ناز می‌کشد و این تفاوت از حکمت‌های آفرینش خداوند حکیم است که زن را معشوق و مرد را عاشق قرار داده است. البته زن هم نباید از ابراز عشق به مرد کوتاهی کند؛ چون مرد نیز نیازمند دریافت محبت است، اما سهم دریافتی زن بیشتر از مرد است.

ثالثاً از عبارت «لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا» این نکته قابل استفاده است که کلام مرد به همسرش که «دوستت دارم» تا ژرفا و عمق جان زن نفوذ و در خانه دل او لانه ابدی می‌کند و هرگز بیرون نمی‌رود، مگر زمانی که عملی از شوهر سرزند که نشان از بی‌علاقگی او به همسرش باشد.

آشکار نمودن عشق و محبت به فردی که دوستش داریم، یکی از عوامل استواری دوستی است؛ قال رسول‌الله(ص) أَبَدِ الْمَوَدَّةَ لِمَنْ وَاذَكَ تَكُنْ أَتْبَتَ (پاینده؛ ۱۳۸۲؛ ص ۱۵۷). عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ(ع) قَالَ: إِذَا أَحْبَبْتَ رَجُلًا فَأَخْبِرْهُ بِذَلِكَ فَإِنَّهُ أَتْبَتَ لِلْمَوَدَّةِ بَيْنَكُمَا (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۲، ص ۶۴۴) این رفتار از سوی زن نسبت به شوهر می‌تواند علاقه شوهر و اعتماد او را به همسر چندبرابر کند و سبب تحکیم بنیان خانواده شود. در ماجرایی توصیه‌های رسول خدا(ص) به حواء این عمل زن [اظهار

محبت] از حقوق مردان بر زنان شمرده شده است؛ یا حَولَاءُ، لِلرَّجُلِ عَلَى الْمَرْأَةِ أَنْ تَلَزِمَ بَيْتَهُ، وَتَوَدَّدَهُ وَتُحِبَّهُ وَتُشْفِقَهُ (نوری؛ ۱۴۰۸ق؛ ج ۱۴، ص ۵۶۹). همچنین رسول خدا(ص) درباره اثر ارزشمند اظهار محبت زن و شوهر به یکدیگر با نگاه محبت‌آمیز و گرفتن دست همدیگر فرموده است: «هرگاه بنده به چهره همسرش و همسرش به چهره او بنگرد، خداوند به آن دو با نگاه مهرآمیز می‌نگرد و هرگاه دست یکدیگر را بگیرند، گناهان آن دو از لای انگشتانشان فرو می‌ریزد؛ إِذَا نَظَرَ الْعَبْدُ إِلَى وَجْهِ زَوْجِهِ وَنَظَرَتْ إِلَيْهِ، نَظَرَ اللَّهُ إِلَيْهِمَا نَظَرَ رَحْمَةٍ، فَإِذَا أَخَذَ بِكَفِّهَا وَأَخَذَتْ بِكَفِّهِ، تَسَاقَطَتِ ذُنُوبُهُمَا مِنْ خِلَالِ أَصَابِعِهِمَا» (متقی هندی؛ ۱۳۹۷ق؛ ج ۱۶، ص ۲۷۶). البته اظهار عشق و دوستی به خانواده و همسر در حدی مورد قبول است که سبب ارتکاب گناه و از دست دادن محبت و دوستی خدا و رسول خدا(ص) و ارزش‌های دینی نشود و در مواقع آزمایش الهی، دوستی همسر بر دوستی خدا ترجیح داده نشود و الا این نوع محبت سبب گمراهی و فسق انسان می‌شود (توبه، ۲۴).

۶. بردباری

از دیگر مصادیق مولفه‌های رفتاری در زندگی مشترک که می‌تواند در پایداری و تحکیم خانواده و در پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی نقش موثری داشته باشد بردباری در مقابل مشکلات، ناملایمات و خطاها می‌باشد. زندگی خانوادگی دارای فراز و فرود، نیش و نوش، سختی و گرفتاری و اختلاف سلیقه و نظر است و به دلیل تنگاتنگی روابط، این امور تأثیری جدی بر اعضای خانواده می‌گذارد. بدون صبر و بردباری، زندگی دچار مشکلات بسیاری خواهد شد؛ از این رو لازم است زن و شوهر در تعامل با هم و در رویارویی با مسائلی که پیش می‌آید، شکبیا و بردبار باشند؛ زیر بردباری بدون بی‌تابی و شکایت در زندگی سبب پیوند محکم‌تر و عبور از تنگناها و سختی‌ها می‌شود. بی‌تابی و بی‌طاقتی مصیبت و مشکلات انسان را افزون می‌کند. امام کاظم(ع) فرمودند: «الْمُصِيبَةُ لِلصَّابِرِ وَاحِدَةٌ وَلِلْجَارِعِ اثْنَتَانِ: مصیبت برای شخص بردبار یکی است و برای شخص بی‌قرار دو تا» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۱۵). این از آن روست که برای فرد شکبیا تنها آسیب ناشی از مصیبت باقی می‌ماند که آن هم در اثر صبر، از هم فرو می‌پاشد. چنان‌که امام علی(ع) فرمودند: «الصَّبْرُ يَمْحُصُ الرِّزْيَةَ: شکبایی مصیبت را از هم می‌پاشد» (آمدی، ۱۴۰۷، ص ۲۸۴). اما برای فرد بی‌قرار و بی‌تاب، هم آسیب ناشی از مصیبت می‌ماند و هم آسیب‌های ناشی از بی‌تابی‌ها، لذا اگر بی‌تابی بر کسی چیره شود، روی آسایش را نخواهد دید. (حسن‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۶۰). خداوند در قرآن به کسانی که در زندگی و مشکلات وارده بردباری و شکبایی پیشه می‌کنند، وعده خیر کثیر داده و به

مؤمنان توصیه فرموده است: که با زنان تن معاشرت شایسته داشته باشید و اگر به جهاتی از همسران خود رضایت کامل ندارید و بر اثر اموری، آنها در نظر شما ناخوشایند هستند؛ فوراً تصمیم به جدایی و یا بدرفتاری نگیرید و تا آنجا که در قدرت دارید، مدارا کنید؛ «[زیرا ممکن است شما در تشخیص خود گرفتار اشتباه شده باشید] و آنچه را نمی‌پسندید، خداوند در آن خیر و برکت و سود فراوانی قرار داده باشد». (نساء، ۱۹) بنابراین تا کارد به استخوان نرسد، سزاوار است معاشرت به معروف و رفتار شایسته ترک نشود؛ به خصوص اینکه بسیار می‌شود که همسران درباره یکدیگر گرفتار سوءظن‌های بی‌دلیل و حُب و بغض‌های بی‌جهت می‌گردند و قضاوت‌های آنان در این حال غالباً نادرست است؛ تا آنجا که خوبی‌ها در نظرشان بدی و بدی‌ها در نظرشان خوبی جلوه می‌کند؛ ولی با گذشت زمان و مدارا کردن، تدریجاً حقایق آشکار می‌شود. ناصر مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش؛ ج ۳، ص ۳۲۰-۳۲۱). صبر و بردباری در دین اسلام دارای آن چنان جایگاه و عظمتی است که پرداختن به ابعاد مختلف آن فرصتی جدا می‌طلبد تا از منظر قرآن و اهل بیت: مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد بنابراین درباره عظمت و آثار ارزشمند صبر و بردباری مرد در مقابل همسر و خانواده به ذکر چند روایت از سخنان گهربار اهل بیت اکتفا می‌شود:

رسول اکرم(ص) فرمود: «هر مردی در برابر بداخلاقی همسرش شکیبایی ورزد، خداوند همان ثوابی را به وی می‌دهد که به ایوب(ع) در قبال گرفتاری‌اش عطا کرد.» (طبرسی؛ ۱۴۱۴ق؛ ص ۲۱۳ و ۲۱۴). همچنین فرمود: «بدانید، هر مردی که به خاطر و به امید پاداش [الهی]، در برابر بداخلاقی همسرش شکیبایی ورزد، خداوند در آخرت به او ثواب شاکران عطا خواهد کرد.» (ابن بابویه؛ ۱۴۰۴ق؛ ج ۴، ص ۱۶).

امام صادق(ع) نیز فرمود: «در بهشت درجه‌ای است که به آن دست نمی‌یابد مگر پیشوای دادگر یا خویشاوندی که زیاد صله رحم به جا آورد یا عیال وار شکیبیا». ابن بابویه، ۱۳۶۲ق؛ ج ۱، ص ۹۳)

امام باقر(ع) نیز فرمود: «هر که بداخلاقی همسرش را، هر چند به اندازه یک کلمه، تحمّل کند و شکیبایی ورزد، خداوند آزادی از آتش، وجوب بهشت، اعطای دویست هزار حسنه، نابود کردن دویست هزار گناه و بالابردن دویست هزار درجه را نصیبش خواهد کرد.» (طبرسی؛ ۱۴۱۴ق؛ ص ۲۱۶)

یکی از عوامل پیشگیری از فروپاشی زندگی زناشویی و تحکیم بنیان خانواده، بردباری و صبوری زن در مقابل بدرفتاری، بدخلقی و اذیت و آزارهای شوهر و مقاومت در برابر سختی‌های زندگی

مشترک است. از رسول خدا(ص) درباره ارزش این ویژگی رفتاری زن در زندگی آمده است که خداوند از سه گروه از زنان عذاب قبر را برمی‌دارد و با حضرت فاطمه(ص) محشور می‌کند: زنی که در برابر غیرت شوهرش صبر می‌کند، زنی که در برابر بداخلاقی شوهرش شکیباست و زنی که مهریه‌اش را به شوهرش می‌بخشد. خداوند متعال به هر یک از این‌گونه زنان ثواب هزار شهید می‌دهد و برای هر یک از آنها عبادت یک سال می‌نویسد». (دیلمی؛ ۱۳۹۸ق؛ ص ۱۷۵). همچنین آن حضرت در کلام زیبایی دیگر فرمود: «هر کس بر بداخلاقی شوهرش صبر کند، خداوند همانند پاداش آسیه، دختر مُزاحم (همسر فرعون)، به او عطا می‌فرماید». (طبرسی؛ ۱۴۱۴ق؛ ص ۴۶۲). امیر مؤمنان علی(ع) نیز درباره اهمیت بردباری زن در برابر اذیت شوهرش فرمودند: «خداوند جهاد را بر مردان و زنان واجب کرده است. جهاد مرد بخشیدن مال و جان خویش است تا آنکه در راه خدا کشته شود و جهاد زن این است که در برابر آزار و اذیت شوهرش و غیرت او صبر کند». (کلینی؛ ۱۴۰۷ق؛ ج ۵، ص ۹). همچنین آن حضرت درباره بردباری زنان در مقابل سختی‌های زندگی به پیروی از اسوه صبر و مقاومت، همسر حضرت ایوب(ع)، فرمود: «زن باید با شوهرش در زبان و سود و سختی و آسایش بسازد، چنان که همسر ایوب بلاکش صبر کرد. هجده سال صبورانه به او خدمت کرد؛ مانند بارکش‌ها او را بر پشت خود حمل می‌کرد، با آسیابان‌ها آسیاب می‌کرد؛ با لباس‌شویان رخت‌شویی می‌کرد؛ تگه نانی برایش می‌آورد و ایوب می‌خورد و خداوند عزوجل را شکر می‌کرد. همسرش او را در پارچه‌ای می‌نهاد و بر پشت خود حمل می‌کرد و این همه را از سر دلسوزی و نیکی کردن برای خدا و تقرب جستن به خداوند عزوجل انجام می‌داد». (نوری؛ ۱۴۰۸؛ ج ۱۴، ص ۲۴۲).

نتیجه‌گیری

از پژوهش انجام شده می‌توان به نتایج ذیل اشاره نمود:

۱. با توجه به اهمیت پایداری در خانواده از یک‌سو و افزایش طلاق و فروپاشی خانواده از سوی دیگر، شناسایی عوامل مؤثر بر پایداری و کارآمدی خانواده می‌تواند به‌عنوان الگو و مسیری برای زوج‌های جوان عمل کرده و سبب ارتقای سلامت عمومی جامعه شود.
۲. خانواده پایدار و کارآمد، خانواده‌ای است که با پایبندی اعضای آن به باورهای دینی و رعایت حقوق و اخلاق اسلامی، زمینه کشف و پرورش قابلیت‌ها و توانایی‌های آن را در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری فراهم کند.
۳. دین مبین اسلام، به خانواده که کانون رشد انسان و سنگ بنای جامعه به شمار می‌رود، به

شکلی ویژه اهمیت می‌دهد از سوی دیگر، نگاه قرآن به خانواده در جهت دیگر پدیده‌های جهان، بینش توحیدی و بر اساس اراده خدا به تشکیل آن است.

۴. از تاثیرگذارترین مولفه‌ها در تحکیم و پایداری خانواده، مولفه‌های رفتاری زوجین در تعامل با همدیگر است زیرا نوع و سبک رفتار همسران بیانگر نوع نگاه آنان به زندگی و طرف مقابل است.

۵. بررسی آیات قرآن و روایات نشان‌دهنده آن است که مولفه‌های رفتاری همسران همچون احترام و تکریم متقابل، مدارا و ملایمت، خوش اخلاقی و خوش رفتاری، عفو و گذشت، اظهار عشق و دوستی و بردباری نقش تعیین‌کننده‌ای در دستیابی به پایداری و کارآمدی خانواده دارد.

۶. توجه همسران به نمادهای تکریم در زندگی همچون سلام کردن، رعایت ادب کلامی، استقبال و بدرقه از شوهر و قدردانی از همدیگر در تحکیم مودت و محبت در خانواده و پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی نقش موثری دارد.

۷. با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه خانواده، مقاله‌ای که به نقش رفتارهای همسران در کارآمدی و پایداری خانواده از منظر قرآن و روایات پرداخته باشد مشاهده نشده غیر از یک مقاله که با نگاه روانشناسانه به بعضی از رفتارهای زوجین پرداخته است نه از باب نقش آفرینی مولفه‌های رفتاری در کارآمدی و پایداری خانواده از منظر قرآن و روایات اما در این پژوهش تلاش شده است تا این مسئله به دقت مورد بررسی قرار گیرد.

محدودیت‌ها و پیشنهادات

با توجه به اهمیت و اثر بخشی تک‌تک ویژگی‌های رفتاری اعضای خانواده به ویژه همسران و والدین در دستیابی به خانواده سالم و مطلوب، فقدان پژوهش‌های میدانی در این حوزه از محدودیت‌هایی است که ضرورت دارد تا جهت عینیت بخشی به کارآیی مولفه‌های رفتاری در تحقق خانواده مطلوب انجام گیرد. از همین رو پیشنهاد می‌گردد تا با تشکیل تیم قوی از پژوهشگران برجسته در حوزه خانواده با بررسی میدانی و آماری مشخص نمایند که هر یک از مولفه رفتاری همسران مطرح شده در آموزه‌های دینی به چه اندازه در سلامت و کارآمدی خانواده‌ها نقش دارند.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۰۴ق؛ من لایحضره الفقیه؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۰۷؛ الامالی؛ قم: مؤسسه البعثة.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۳۸۶ش، ثواب الاعمال؛ قم: الرضی.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۴۰۸ق، علل الشرایع؛ بیروت: اعلمی.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۳۶۲ش، الخصال؛ قم: جامعه مدرّسین.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۳۹۳ش، عیون اخبار الرضا؛ قم: کتاب جمکران.
۷. ابن حیون، نعمان بن محمد؛ ۱۳۸۵ق، دعائم الاسلام؛ قم: مؤسسه آل البيت.
۸. اربلی، علی بن عیسی؛ ۱۳۸۱ق، کشف الغمّه فی معرفة الاثمة؛ تبریز: بنی هاشمی.
۹. بیهقی، أحمد بن حسین؛ ۱۴۱۰ق، شعب الایمان؛ تحقیق محمد سعید بسیونی زغلول؛ بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۰. ترکاشوند جواد، جعفرزاده فرزانه، تعاملات رفتاری همسران در اسلام و روانشناسی، مجله معرفت، سال ۲۲، شماره ۱۹۲، آذر ۱۳۹۲، ص ۱۱۵-۱۲۸.
۱۱. ترمذی، محمد بن عیسی، ۱۴۰۳ق، سنن ترمذی، بیروت، دارالفکر.
۱۲. تمیمی آمدی، ۱۴۰۷ق، عبدالواحد؛ غرر الحکم؛ بیروت، اعلمی.
۱۳. جان گری ۱۳۹۵م، مردان مریخی زنان ونوسی، مترجم، زهره افتخاری، تهران، طلایه.
۱۴. جلالی جمشید، ۱۴۰۰، کارآمدی خانواده بر اساس حکمتهای امام علی (ع)، اولین همایش ملی علوم انسانی و حکمت اسلامی، این مقاله در تاریخ ۳۰ دی ۱۴۰۰ توسط سیوبلیکا نمایه سازی و منتشر شده است.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن؛ ۱۴۱۶ق، وسائل الشیعه؛ قم: مؤسسه آل البيت.
۱۶. جزائی، ابن شعبه؛ ۱۴۰۴ق، تحف العقول؛ قم: جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم.
۱۷. حسن زاده صالح، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۴، شماره ۱۵، اسفند ۱۳۹۲، ص ۴۵-۶۸.
۱۸. حیدری خورمیزی، سید حسین؛ احمدی، محمدرضا؛ نارویی نصرتی، رحیم؛ ۱۳۹۵، رابطه پایبندی مردان به آموزه های همسرداری اسلام با رضامندی زناشویی و کارآمدی خانواده، مجله، پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۲۲، ص ۴۳-۵۴.
۱۹. دهخدا علی اکبر، ۱۳۷۳ش، لغت نامه، تهران، مؤسسه لغت نامه و دانشگاه تهران.
۲۰. دیلمی، حسن بن ابی حسن؛ ۱۳۹۸، ارشاد القلوب؛ ج ۴، بیروت: مؤسسه الأعلمی.

۲۱. زبیدی، محمد مرتضی، ۱۴۱۴ق، تاج العروس، بیروت، المكتبة الحیة.
۲۲. ساروخانی باقر، ۱۳۸۲ش، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران، سروش.
۲۳. شاهسوارمحبوبه؛ کجویی، فرزانه؛ پیش‌بینی کارآمدی خانواده بر اساس مرزهای بیرونی خانواده و خردمندی زوجین، مجله، پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، سال دوم، شماره ۳، ص ۳۵-۵۴.
۲۴. شعیری، محمد بن محمد؛ ۱۴۰۶ق، جامع الاخبار؛ بیروت: الاعلمی.
۲۵. صادقی محمد، ۱۳۶۵ش، الفرقان، تهران، فرهنگ اسلامی.
۲۶. صفورایی پاریزی محمد مهدی، ۱۳۸۸ش، شاخص‌های خانواده کارآمد از دیدگاه اسلام و پرسش‌نامه آن، رساله دکتری، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
۲۷. طباطبایی محمد حسین، ۱۳۹۳ق، المیزان، بیروت، اعلمی.
۲۸. طبرانی، سلیمان بن احمد؛ ۱۴۲۴ق، المعجم الکبیر؛ بیروت: دار الفکر.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن؛ ۱۴۱۴ق، مکارم الاخلاق؛ قم: مدرسه النشر الاسلامی.
۳۰. طبرسی، فضل بن حسن؛ ۱۴۰۸ق، مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی و سیدفضل‌الله یزدی طباطبائی؛ بیروت: دار المعرفة.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن؛ ۱۴۱۴ق، الامالی؛ قم: دار الثقافة.
۳۲. طیب حسینی سید محمود، مشک مسجدي راضیه، آثار تربیتی عفو از منظر قرآن مجید، فصل نامه تخصصی تفسیر علوم قرآن و حدیث، سال هفتم، شماره ۲۶، پاییز ۱۳۹۳، ص ۱۳۷-۱۷۰.
۳۳. عباسی رستمی نجیبه، ۱۳۹۵، اهمیت و نقش اخلاق و معنویت در کارآمدی نظام خانواده، مجله مطالعات تربیتی و روانشناختی خانواده، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، شماره ۳، ص ۸۵-۱۰۶.
۳۴. علی بن موسی الرضا (منسوب)، بی‌تا؛ الفقه؛ قم: موسسه آل البيت.
۳۵. قائمی علی، ۱۳۸۲ش، نظام حیات خانواده در اسلام، تهران، انجمن اولیا و مربیان.
۳۶. کراچکی طرابلسی، محمد بن علی؛ ۱۴۱۰ق، کنز الفوائد؛ تصحیح عبدالله نعمة، قم: دار الذخائر.
۳۷. کلینی، محمد بن یعقوب؛ ۱۴۰۷ق، الکافی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۸. کوفی، محمد بن اشعث؛ ۱۴۳۴ق، الجعفریات؛ کربلا: العتبة الحسینیة المقدسه.
۳۹. متقی هندی، علی؛ ۱۳۹۷ق، کنز العمال؛ تصحیح صفوه السقا؛ بیروت: مکتبه التراث.
۴۰. مجد فر، فاطمه، ۱۳۸۲ش، جامعه‌شناسی عمومی، تهران، شعاع.
۴۱. مجلسی، محمدباقر؛ ۱۴۰۳ق، بحار الانوار؛ بیروت: مؤسسة الوفاء.
۴۲. مدرسی سید محمد تقی، ۱۴۱۹ق، من هدی القرآن، تهران، دار محبی الحسین.
۴۳. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲ش، دائرة المعارف قرآن کریم، قم، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۴۴. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ ۱۳۷۴ ش، تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۴۵. ملکی حسن ۱۳۸۱ ش، چگونه با هم زندگی کنیم، تهران، نیکان.
۴۶. موحد، احمد؛ عباسی، زهره؛ جهانی، فائزه؛ حسینی، فاطمه سادات؛ اسلامی پور، زهرا؛ ۱۳۹۹، نقش ابعاد نگرش و التزام عملی به نماز در پیش‌بینی کارآمدی خانواده و رضایت از والد بودن مجله، روانشناسی خانواده، دوره هفتم، شماره ۱، ص ۵۶-۶۸.
۴۷. نوری، میرزا حسین؛ ۱۴۰۷ ق، مستدرک الوسائل؛ قم: مؤسسه آل البيت.
۴۸. نوری، میرزا حسین؛ ۱۴۰۸ ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ تصحیح گروه پژوهشی آل البيت؛ بیروت: مؤسسه آل البيت.